

Пілдірістернің тиңнестіріс, тыыдыс паза толдыра нимес формалары

Пілдірістернең чоохта килістіре тузаланғаны пістің чооғыбысты өтіг, сіліг итче. Тиктең нимес чир-чайаанны, кізінің көрімін, иб істін паза пасха даа ниме-нооларны читкiче чарыдар үчүн, піс пілдірістернең көп тузаланчабыс.

Көзідімге алып аларбыстар А. Кильчичаковтың «Хакас чирінің ау-хустары» киндедең алылған хызыл пүүрдеңер чооғын. Автор пу анны піди хоостап пастапча: «*Олаңай пүүрдең пасха пістің чирде хызыл пүүр парох. Ол узун хызамдых түктіг, узун хузурухтыг, улуғ хулахтыг паза узун тумзухтыг*». Пілдірістер ползыианаң піс ниме-нооны толдыра чарытчабыс, оларның пасхалалчатханын көзітчебіс.

Ниме-нооны, оңнағларны чарыдарға синоним паза антоним полчатхан паза эпитет чiли тузаланылчатхан пілдірістер полысчалар:

сіліг — абахай — кеен, табырах — чапчаң;

ах — хара, пөзік — чабыс,

алтын күскү, көгліг арыг.

Ниме-нооның пілдіриин тирең, көні көзідерге пілдірістернің **тиңнестіріс, тыыдыс, толдыра нимес** формалары полысчалар. Пу формаларны пүдірчең өнетін оңдайлар пар.

Пілдірістің формалары	Тузазы	Көзідімнер
Тиңнестіріс	1. Тиңнестіріс (тиңнестірчеткен нимелернің сині тиң полбинчатханын көзітче). 2. Азындыра син (тиң-нестірчеткен нименің сині прай андағох нимелернің пілдіріглерінең көдіре алай ба түзіре полчатханын көзітче)	<i>Сакис Кавристең күлүк.</i> <i>Иң сіліг чахайах, хустаң табырах са-молёт, прайзынаң чахсы кізі, сілігнің сілиш</i>
Тыыдыс	Пілдірігнің сині ортымах синнең	

	<p>көдіре полчатханын көзітче. Мындағ оңдайнаң пүтче:</p> <p>а) пілдірістің пастағы слогына п согласнай хозылып, ол слог пілдірістің алнында турғызылча;</p> <p>б) тың, уғаа, най, иртіре сөстер пользыинаң.</p> <p>Пирееде пір сөс пірігізінде, чоохтағда 2 дее, 3 тее сөстер тузаланылчалар. Олар тыыдыс тузаны аннаоох тыытчалар.</p>	<p><i>хып-хызыл, сап-сарығ, хан-хара, чоп-чоон, чап-чарых, уп-узун; че аппагас, көппегес</i></p> <p>пілдірістер пірге пазылча;</p> <p>тың <i>хынығ, тың пөзік, уғаа чахсы, уғаа ізіг күн, най маңат, най улуг, най хызыл;</i></p> <p>иртіре <i>соох</i></p> <p>Иртіре <i>хыйға, иртіре сай, иртіре чөй</i></p> <p>уғаа тың <i>часхай пала, уғаа тың табырах чоохтанча, уғаа тың хорығарға, най иртіре тоғынча, уғаа иртіре чазырхос</i></p>
<p>Толдыра нимес</p>	<p>Пілдірігнің сині ортымах синнең түзіре полчатханын көзітче.</p> <p>-амдых, -емдік, -амзых, -емзік, -ілбей хозымнар паза арах сөс пользыинаң пүтче.</p>	<p><i>Ағамдых, ағамдых, көгемдік, көгемзік (Хыс көгемзік көгенектіг полған), порамзых, көгілбей (көгілбей түдүн), ноган арах, ах арах, көк арах, пора арах, хызыл арах, күрең арах, улуг арах</i></p>

Пілерге кирек!

Ниме-нооның хайдағ-да пілдірии чох полчатханы нимес, чох сөстер ползыиынаң көзіділче. Пу сөстер пілдіріснең алай адалыснаң хада киректелчелер: *күстіг нимес ирен, күс чох кізі, пөзік нимес тағ, хыйға нимес кізі.*

Идер тоғыстар

1. Пирілген пілдірістердең толдыра нимес форма пүдіріңер.

Чалбах, күлкістіг, аархы, хатығ, ах, чүгүрік, хара, маң, күрең, ачых.

2. Тиңнестіріс, тыыдыс паза толдыра нимес формада турчатхан пілдірістерні табыңар.

1) Пүүн театрда иң сіліглернің марии ирткен. 2) Ыраххыда хара арах ниме көрінче. 3) Кичее иртіре ізіг күн полған. 4) Тай ічем уғаа чапсых хабар ағылды. 5) Чазы-чалбахта хып-хызыл, сап-сарығ, аппағас чахайахтар толдыра полған. 6) Улуғларның чооғын истерге піске най хынығ пілдірчең. 7) Улуғ наңмырлар соонда Ағбанның суу порамзых көрінген. 8) Көгілбей тигір минің хараамны өріндірген.

3. Пирілген пілдірістердең тыыдыс форма пүдіріңер. Оларның хай пирезінең чоохтағлар пүдіріңер.

Сарығ, халбах, чалбах, сабдар, тың, паарсах.

4. Пілдірістерні, толдыра нимес формада турғызып, пазыңар.

хастах чистек —
чікім чир —
тоғылах стол —
чылғайах пус —
ах чахайах —
күстіг ат —
көк от —
чабыс чир —
иптіг пала —
тоң чир —

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиесі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. - 160 с.
3. Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975. – 417с.
4. Дыренкова Н. П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Абакан 1948. – 124 с.
5. Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка. – Казань, 1903.
6. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / под ред. Н. А. Баскакова, Н. З. Гаджиевой и др. М.: Наука, 1997. – 557 с.
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции / под ред. Е. А. Поцелуевского. М.: Наука, 1997. – 767 с.
8. Тараканова И.М. Словообразование имен существительных в хакасском языке (в сопоставительном аспекте). Абакан: Хакасское книжное издательство, 2008. — 174 с. — ISBN 978-5-7091-0381-8.
9. Тараканова (Чебочакова) И.М. Диминутивы в хакасском языке. Абакан: Изд-во ООО «Сервисный пункт», 2011. — 116 с. ISBN 978-5-906247-01-8
10. Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.
11. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.